

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
XVII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII Դ. ՍԿԶԲԻՆ*

Մարինե Հարությունյան

Քանալի բառեր՝ Գյուլիստան, Արցախ, Շոշ, Տոդ, տապանաքար, խաչքար, եկեղեցի, քանդակագործություն, ձեռագիր, արձանագրություն:

Հայկական արվեստի կարևոր և հատկանշական բնագավառներից է քանդակագործությունը: Քննարկվող շրջանում առկա են եղել քանդակագործության երկու ենթատեսակներ՝ բոլորաքանդակ (երբ ստեղծագործությունը մշակվում է բոլոր կողմերից և դիտելի է բոլոր կողմերից) և ռելիեֆ (երբ քանդակային պատկերը փորագրվում է, կամ մեծ թե փոքր ձևաչափերով կերտվում է նրա ֆոնը հանդիսացող հարթության վրա և դիտելի է միայն դիմացից, մասամբ՝ կողքերից):

Քանդակագործության արվեստի մի շարք փայլուն օրինակներ են՝ XVII-XVIII դդ. Արցախում կառուցված եկեղեցիների արտաքին պատերի, ճակտոնների, մուտքերի, պատուհանների շրջանակների ու գոտիների, զանգակատների, թմբուկների վրա արված գեղաքանդակները: Ուշագրավ են Գյուլիստանի[1] (Սք. Ամենափրկիչ վանք[2], 1641 թ.), Դրախտիկի (Սք. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցի[3], 1645 թ.), Թողանի[4], Խաչակապի (նաև՝ Խաչակապ, Դուշչի, թաղակապ եկեղեցին կառուցվել է 1650 թ. [5]), Ավետարանոցի (Սք. Աստվածածին եկեղեցի[6], 1651 թ.), Խաչմաչի (Սք. Ստեփանոսի թաղակապ եկեղեցի[7], 1651 թ.), Շոշի (Սք. Ստեփանոսի եկեղեցի[8], 1655 թ.), Վարանդայի Հերիեր գյուղի (Սք. Գրիգորիս եկեղեցի[9], 1667-1676 թթ.), Առաջածոր գյուղի (Սք. Աստվածածին եկեղեցի[10], 1668 թ.), Պտկաթաղի (1670 թ. [11]), Ղազանչիի (Սք. Գևորգ եկեղեցի, 1671թ.), Խանձք գյուղի եկեղեցի[12], 1673 թ.), Վարդաշենի (նաև Միրզիկ, Սք. Գաբրիել եկեղեցի[13], 1674 թ.), Հակի (ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանում, 1675 թ.), Բերդաշենի (նաև՝ Ղզղալա, ԼՂՀ Մարտունու շրջանում, Սք. Նահատակ եկեղեցի, 1676 թ.), Մարտունաշենի (նաև՝ Ղարաբուլաղ, Արցախի հյուսիսային հատվածում, ներկայումս՝ Ադրբեջանի Խանլարի շրջանում, Սք. Աստվածածին եկեղեցի, 1675 թ. [14], 1676 թ. [15]), Գետաշենի (Սք. Նահատակ կամ Ավագ Սք. Նշան եկեղեցի [16], 1677 թ.), Կուսապատի (Սք. Աստվածածին եկեղեցի[17], 1686 թ.) և այլ վայրերի եկեղեցիների՝ տարբեր հատվածներում արված հարդարանքները: Հիշատակության արժանի է Երից Մանկանց վանքի եկեղեցու քանդակաշարը: Բազմաթիվ և գեղեցիկ քանդակների մեջ աչքի է ընկնում արևի ժամացույցը՝ քարի վրա կերտված[18]: Իր հնատիպ քանդակաշարով առանձնանում է Եղիշա վանքի եկեղեցին, որի պատերի մեջ տեղադրվել են գեղեցիկ խաչքարեր, կենցաղային և այլ տեսակի հետաքրքիր զարդաքանդակներ, նույնիսկ գերեզմանաքարեր, որոնց վրա քանդակված են երկրագործական գործիքներ, վար ու ցանքի, հացահատիկի կալսման տեսարաններ, խաղողի ոռոգույցներ և այլն[19]:

Քանդակագործության մեջ հատուկ ենթախումբ են կազմում տարբեր ժանրերի մանրաքանդակները («մանր պլաստիկա», «փոքր ձևերի քանդակագործություն»): Մանր պլաստիկայի առանձնահատուկ բնագավառին են պատկանում ոսկերչական քանդակավոր կերտվածքներն: Այս տեսակետից ուշագրավ են բազմաթիվ ձեռագրե-

* Հոդվածն ընդունվել է 25.01.2017:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մ.Հարաթյան:

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2017

րում արված գարդամոտիվները: Ձեռագրերի կազմերի վրա առկա են բազմաթիվ գարդաքանդակներ՝ կիսազնդիկներ, անկյունային և եզրային մետաղապատումներ, կողային պատվածքներ, արծաթյա խաչ, արծաթյա գարդաքանդակ, խաչելությամբ, Տիրամոր դիմաքանդակով և այլն: Հարկ է նշել, որ մետաղապատ մասն են կազմում կապիչները կամ նրանց մասերը՝ կոճակ, ամրակ կամ փականակ, զանազան տեսակի շղթաներ, կարտուշներ, թանկարժեք կամ կիսաթանկարժեք քարեր, եզրածողեր կամ անկյունային պատվածքներ[20]: Հատկանշական են Սատենադարանի N 3196 (Պանծակ, Քարահատ, 1655), N 3994 (Պանծակ, Հերցանկիս, 1683) ձեռագրերի կազմերը: Առաջինի կազմը մետաղագարդ տախտակ է՝ «Տերունական» նկարով (լատիներեն մակագրությամբ) և «խաչելության» բազմաֆիգուր ու դիմամիկ քանդակով, երկրորդի կազմի վրա պատկերված է ականակուռ արծաթյա խաչ:

N 5636 (Պանծակ, Քարահատ, 1676 թ.) ձեռագիրն արծաթ-ոսկեջրած կազմով է՝ ոսկեջրած գարդաքանդակներով: Կազմի վրա Տիրամոր վեհաշուք ֆիգուրն է՝ Մանուկը ձեռքին: Բարձրաքանդակ ծավալաձևերով այդ աշխատանքն աչքի է ընկնում համամասնությունների անթերի մեկնաբանությամբ: Այս կազմի երկրորդ փեղկի վրա <<խաչելության>> փայլուն կերտվածքն է:

Իրենց ինքնատիպ մանրաքանդակներով աչքի են ընկնում Սատենադարանի N 6746 (Ղաստիխյուր, 1671-1673 թթ.), N 6771 (Պանծակ, Գուլլար, 1667թ.) ձեռագիր-մատյանների կազմերն: Առաջինի կազմը՝ կոստղապատ է՝ ականակուռ խաչով, երկրորդինը՝ արծաթյա գարդաքանդակ է՝ կրկնակազմով, խաչելությամբ, «Տիրամոր» դիմաքանդակով: Ուշագրավ է N 7840 (Խանածախ, 1693 թ.) ձեռագրի կազմը, որն արծաթապատ է: Վերջինիս վրա պատկերված են «Տերունական» քանդակներ, որոնք ունեցել են սրբապատկերային նշանակություն: Բարձրաքանդակային սահուն հնարներով ցույց են տրված կերպարների դժվարին շարժումները: Տպավորիչ են հատկապես ֆոնի և ֆիգուրների հիասքանչ համադրությունը:

Մանր գարդաքանդակների փայլուն օրինակներ են ձեռագիր-մատյանների դրոշմազարդ[21], շերտազարդ[22] և վանդակազարդ[23] կտավները: Գեղարվեստական հարդարանքներով է գարդարված N 10660 ձեռ. (Պանծակ, Քարահատ, 1691 թ.), որի կտավը ծաղկազարդ է:

Ինչպես վերն ընդգծվեց քանդակագործության բնագավառում իր ուրույն տեղն է ունեցել գարդարվեստը: Ջարդարվեստը հայկական արվեստի հնագույն ճյուղերից մեկն է, որը ձևավորվել էր դեռևս նախնադարում: Ջարդարվեստի մոտիվները տարաբնույթ են: Ա. Մնացականյանը, հանգամանորեն ներկայացնելով գարդարվեստի մոտիվների ծագման ու գաղափարական բովանդակության հետ առնչվող հարցերի մեկնաբանությունը, նշում է, որ, հնագույն ժամանակներից սկսած, մարդիկ գարդարել են հագուստները, բնակարանները, տնային կահ-կարասին, գործիքները, մարդկային մարմինները, ձեռագրերն ու գրքերը, պատմաճարտարապետական զանազան հուշարձանները, գերեզմանաքարերը, նույնիսկ անասունների մարմինները, ծածկոցները և այլն[24]: Հայկական գարդարվեստում կարևոր մաս են կազմում բուսական և կենդանական մոտիվները:

Ջարդաքանդակի մոտիվներն արտացոլվել են նաև տապանաքարերի վրա: Մեծ, տափակ, սպիտակավուն տեսակներից են Տող գյուղի Պետրոս Պապի[25] (1649 թ.) Մելիքսեթ եպիսկոպոսի[26] (Ջրվշտիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանքում, 1651 թ.), Աղուանից Գրիգոր կաթողիկոսի[27] (Պանծասարի վանքում, 1653 թ.), Ծարի պր.ն Ջհանգիր բեկի (1676 թ.), Մելիքսեթ եպիսկոպոսի ավագ եղբոր՝ Մեսրոբի[28] (Ջրվշտիկ, 1713 թ.), Ջհանգիր բեկի կողակից Շայամի[29] (Ծարում, 1717 թ.) տապանաքարերը:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2017

Իրենց ինքնատիպ պատկերաքանդակներով առանձնանում են Գետաշենում գտնված տապանաքարերը. Պետոսի տապանաքարն (1643 թ.) օրորոցածն է, հարավային կողմին նվազածու և պարող: Մյուսը մեծ, թանքածն է, հարավային երեսին հեծյալ սուրը ձեռքին, սանձից բռնած պատանի: Պատկերված է պարող մի ձեռքին գավ, մյուսին՝ բլիթ, երկու մարդ, շրջանակներին հինգ տող. «Սուրբ խաչս բարէխոս Հախնազարին, կողակից Նանահին, որդի Եավրին, Հարութինին : ՌՃԱ: (1652)»[30]:

Հիշատակության արժանի է Փարաջանց գյուղում(Լաչինի շրջան) գտնված տապանաքարը (1658 թ.), որն օրորոցածն է. հյուսիսային երեսին կենցաղային տեսարան, վերևի թեքության վրա փորագրված արձանագրություն, արևմտյան ճակատին խարույկ, որից վեր միայն թվականը [31]:

Զարդաքանդակի գեղեցիկ նմուշ է Երեմիա կաթողիկոսի տապանաքարը: Այն մեծ և տափակ է, սպիտակ մարմարից, շրջանակներին շղթայածն զարդեր, երեսին գեղեցիկ քանդակներ և հովվական գավազան: Տապանաքարի վրա գրված է. «Այս է տապան Երեմիա կաթողիկոսին Աղուանից, յազգէն Զալալ Դօլին»: ՌՃԽԾ : (1700) թուին[32]: Իրենց ինքնատիպությամբ առանձնանում են Մելքիսեթ եպիսկոպոսի եղբոր՝ Մեսրոբի (Զրվշտիկ կամ Եղիշե Առաքյալի վանքում, 1713 թ.), մելիք Եզանի հոր՝ Գտչավանքի վանահայր Դուկաս վարդապետի տապանաքարերը (Տող գյուղի սբ. Հովհաննես եկեղեցում): Վերջինիս տապանաքարի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է տապան Մելիք Եկանի հայր Դուկաս վարդապետի, ով կարդայ ողորմի ասէ. թվին :ՌՃԿԴ: (1716)» [33]:

Գեղեցիկ քանդակներ են արվել մելիք Բեգի (նաև՝ Պեկի) կողակից Շայամինի[34] (Ծար-Ձառ գյուղի սբ. Սարգիս կոչվող թաղածածկ մատուռի մերձակայքում, ԼԴՀ Քարվաճառի, նախկին՝ Բյալբաջարի շրջան, 1717 թ.), Խոճա Եվրինի[35] (Հին Մոխրաթաղ գյուղում, Մարտակերտի շրջան, 1720 թ.), առաջածորցի տեր Գրիգորի (1722 թ.), Մեսրոպ վարդապետի որդի տեր Սիմեոնի տապանաքարերի վրա: Վերջինիս վրա կա հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է տապան տէր Սիմէօնի որդի Մեսրոբ վարդապետին, թվին ՌՃՀԲ (1723): Լուսահոգի մելիք Եկանն ձեռնադրել տվաւ եպիսկոպոս, կարգեց Կտիչոյ վանքին առաջնորդ: Որ եկի հաստատեցի սուրբ աթոռս թվին ՌՃԴԶ - ին(1747), ով որ կարդայ, մէկ բերան Աստուած ողորմի ասէ»[36]:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում նմանատիպ տապանաքարեր են տեղադրվել Գանձասարում (Մինաս վարդապետի, 1724 թ.), Հացի գյուղի մատուռում (Խմիշի որդու Սարգիսի[37], 1725 թ., ԼԴՀ Մարտունու շրջան):

Իր գեղազիտական քանդակաշարով աչքի է ընկնում Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան Զալալյանցի տապանաքարը՝ 1728 թ.: Այն մեծ և տափակ է, սպիտակ մարմարից, շրջանակներին շղթայածն զարդեր, երեսին գեղեցիկ քանդակներ և հովվական գավազան: Տապանաքարի վրա գրված է. «Այս է տապան Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից որ է ազգէն Զալալ Դօլին :ՌՃՀԷ: (1728) թուին»[38]:

Հետաքրքիր գարդարվեստի մոտիվներ առկա են Մելիք Շահնազարի տապանաքարի վրա (Ավետարանոցում): Այն սպիտակավուն է: Տապանաքարի մեկ երեսին պատկերված է սազ նվագող, դիմացը՝ երեք պարողներ, երկու ֆիգուր. մեկի ձեռքին՝ հայելանման իր, իսկ մյուսին՝ կենաց ծառ: Մյուս երեսին՝ երեք հեծյալ և մի թանքած ձի, որի վրա պատկերված է թռչուն: Տապանաքարի վրա գրված արձանագրությունը օղակածն է. «Այս է տապան մելիք Շահնազարի որդի մելիք Յիսէին, թվ: ՌՃԶԵ: (1736): Ռգեմ զբանս գովեստի ի վերայ մելիք Հուսէյնի, զօր գրեցի այս տապանի... »[39]:

Քանդակագործության արվեստի գեղեցիկ նմուշներ են Արցախի եկեղեցիների

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2017

շրջակայքում կանգնեցրած խաչքարերը: Լինելով ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մտածելակերպի ինքնատիպ մարմնավորում՝ խաչքարերն[40] իրենց մեջ համադրում են բոլոր տեսակի թեմատիկ և գաղափարական խնդիրները՝ ոճական և արտահայտչական կոնկրետ ձևերով, որոնք կապված են պատմական զարգացման ընթացքի, տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ գեղարվեստական ճաշակի, կերտող վարպետների անհատականության և այլ գործոնների հետ:

Խաչքարային արվեստի ձևաչափերը նոր շրջանում դրսևորվում են նոր սկզբունքներով՝ իրենց մեջ պահպանելով ավանդական մեթոդների նրբությունները: Ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, 15-րդ դարի վերջից ձևավորվում է հորինվածքային մի կայուն հիմնաձև, որը դառնում է գերակշիռ և հարատևում մինչև 18-րդ դարի 20-ական թվականները: Քանդակագարդման տեսակետից այն համադրում է բազմախաչությունն ու սալի համակ զարդապատումը, պարզ հյուսվածքը, ուղղանկյուն սեգմենտներն ու բազմաթիվ աստղերը: Քանդակը դառնում է մակերեսային, ելնդավոր գիծն ավելի է լայնանում և տափալուծ, ինչը ողջ հորինվածքին որոշակի հարթատեսքություն է հաղորդում [41]:

Իրենց հետաքրքիր գեղաքանդակներով առանձնանում են Մուրթունիսի եկեղեցու բակում (Թողան գյուղում, 1639 թ.), Շոշ գյուղի սբ. Ստեփանոսի եկեղեցու (1651 թ., 1655 թ., 1712 թ.)[42], Ճարտար գյուղի **Եղիշե Կուսի** անապատի(1654 թ.)[43], Զրվշտիկ կամ Եղիշե Առաքյալի վանքերի շրջակայքում (1642 թ.[44], 1728 թ. [45]), Սբ. Մինաս եկեղեցու[46] բակում (1681 թ.)[47], Գտչա վանքի բակում (կանգնեցվել է տողեցի Սարգսի որդի Սայունու և նրա կնոջ՝ Հերիքնագի կողմից, 1717 թ. [48]), Գիշի գյուղում (1723 թ.)[49] և այլ վայրերում տեղադրված խաչքարերը: Վերջիններիս հմայքը զարդամոտիվների ու համամասնությունների ներդաշնակության մեջ է:

Խաչքարային արվեստի արժեքավոր նմուշ է Ներքին Շենի գերեզմանատան հին մասում տեղադրված խաչքարը, որի վրա փորագրված արձանագրությունից երևում է, որ այն կանգնեցվել է 1641 թ.[50]: Այն ունի ուշագրավ սյուժետային զարդաքանդակներ. պատկերված է ծի, թամբի վրա՝ թռչուն, առջևում՝ մարդկային երկու պատկերներ և այլն [51]: Խաչքարային գեղեցիկ հարդարանքներ են եկեղեցիների ճակտոնները: Այս առումով հետաքրքիր է Երից Մանկանց եկեղեցու ճակտոնները, որոնք հարդարված են գեղեցիկ քանդակագարդ խաչքարերով[52]:

Այսպիսով՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին և 18-րդ դարի սկզբին Արցախում քանդակագործությունը շարունակել է զարգանալ՝ չնայած պատմաքաղաքական անսպասու զարգացումներին: Ուսումնասիրությունը կարևորվում է այն առումով, որ քննարկվող հուշարձանների մի մասը գտնվում է Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված տարածքներում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տարածքը հայտնի է դեռևս վաղ անցյալից: X դարից սկսած՝ այն մտել էր հզորացող Խաչենի իշխանության կազմի մեջ, իսկ XVII-XVIII դդ.՝ Գյուլիստանի մեկիքության: Գյուղից 3 կմ հեռավորության վրա, սեպածև ժայռաբլրի վրա, գտնվում է Գյուլիստանի բերդը, որը 1632 թ. Մելիք Բեգլար Ա վերանորոգել է : Այստեղից էլ առաջացել է համանուն գյուղը (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Եր., 1986, հ.1, էջ 906):
2. Տե՛ս Լալայան Ե., Նշանավոր վանքեր, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1899,

- գիրք Ե (№ 1), էջ 348:
3. Բարխուտարեանց Ս., Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 88: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5 (Արցախ), Եր., 1982, էջ 172: <http://www.monuments.nkr.am/index.php?al=home&act=filter&mtype=12>
 4. Ալիշան Ղ., Արցախ, Եր., 1993, էջ 106: Տե՛ս նաև Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 210:
 5. Նոր Ղար, Թիֆլիս, 1886, 6 մայիսի (N 65,) էջ 1:
 6. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 148: Տե՛ս նաև Հարությունյան Վ., Հայ ճարտարապետության պատմություն, Եր., 1992, էջ 401:
 7. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 159:
 8. Նույն տեղում, էջ 145-146:
 9. Բարխուտարեանց Ս., Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, Թիֆլիս, 1901, էջ 170 -174: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 164: Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփխիս, 1858, էջ 317:
 10. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 87: Տե՛ս նաև Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 240-241:
 11. Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 402:
 12. Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսի օրոք (1653-1678թթ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2000, N 1, էջ 96:
 13. Տեղադրված է Արցախի հյուսիսային հատվածում Գանձակից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք: Ներկայումս գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետության Խանլարի շրջանում (Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Եր., 2004, էջ 394-396: Լալայան Ե., Հայոց նշանավոր գյուղեր, Ազգագրական հանդես, 1899, N 5, էջ 315: Տե՛ս նաև Արծազանք, 1886, N 20, 25 մայիսի, էջ 295):
 14. Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 378:
 15. Դիվան հայ վիճագրություն, պր. 5, էջ 239:
 16. Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 321:
 17. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 93: Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 180:
 18. Տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1980, էջ 53:
 19. Տե՛ս Մկրտչյան Շ., Մարտունու շրջանի պատմական հուշարձանները, էջմիածին, 1976, N 6, էջ 63:
 20. Մանրամասն տե՛ս, Մատենադարանի արժաթապատ կազմերով ձեռագրերը, Եր., 2011:
 21. Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. N 223, N 713, N 2067, N 2277, N 3541, N 3542, N 3647, N 4228, N 4281, N 5072, N 5143, N 8678, N 9043 :
 22. Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. N 968, N 4053, N 7980, N 8549 :
 23. Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. N 6746, N 7687, N 10472:
 24. Տե՛ս Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 7:
 25. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 179:
 26. Նույն տեղում, էջ 108:
 27. Բարխուտարեանց Ս., Արցախ, էջ 176: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 66:
 28. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 110:

29. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 406: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 222:
30. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 236:
31. Նույն տեղում, էջ, 196:
32. Նույն տեղում, էջ 65: Տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 176:
33. Նույն տեղում, էջ 178: Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 75:
34. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5 , էջ 222:
35. Նույն տեղում, էջ 94:
36. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 82: Տե՛ս նաև Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 258: Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5 , էջ 185:
37. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 127:
38. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 176: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 64:
39. Տե՛ս Րաֆֆի, Խամսայի մեկի թվությունները, էջ 49: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 149:
40. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հայկական խաչքարեր, Եր., 1973:
41. Պետրոսյան Հ., Խաչքար (ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը), Եր., 2008, էջ 203:
42. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 146:
43. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 116:
44. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 109:
45. Նույն տեղում, էջ 111:
46. Տեղադրված էր պատմական Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Կողթ գավառում: Ներկայումս՝ Ադրբեջանի Խանլարի շրջանում:
47. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 232:
48. Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 258: Տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 82:
49. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, էջ 159:
50. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, Գիրք Ա, Եր., 1993, էջ 77:
51. Նույն տեղում:
52. Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 400:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Քանդակագործությունն Արցախում XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին Մարինե Հարությունյան

Հոդվածում որոշակի պատկերացում է տրվում XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին Արցախում քանդակագործության զարգացման վերաբերյալ: Նպատակն է՝ Մատենադարանի ձեռագրերի, պատմագիտական գրականության հիման վրա ևս մեկ անգամ ընդգծել պատմական այն ճշմարտությունը, որ, չնայած պատմական բարդ ժամանակաշրջանին, Արցախում մշակույթի տարբեր ճյուղերի կողքին քանդակագործությունը շարունակել էր առաջընթաց ապրել:

Հոդվածը կարևորվում է նաև նրանով, որ կասկածի տակ էր դրվում Ադրբեջանի կողմից բռնագավթված տարածքների ձարտարապետական կոթողների հայկականությունը:

РЕЗЮМЕ
Скульптура в Арцахе в XVII-XVIII вв.
Марине Арутюнян

Ключевые слова: Гюлистан, Божий, распятие, надгробие, хачкар, церковь Св. Григория Нарекаци, церковь Св. Минас, Монастырь Гтча, деревня Гиши.

В статье дается определенное представление о прогрессе скульптуры в Арцахе в XVII-XVIII вв. Цель - на основании рукописей Матенадарана, материалов, опубликованных в периодической прессе и литературе, еще раз подчеркнуть ту историческую правду, что, несмотря на сложный исторический период, скульптура, наряду с разными отраслями культуры в Арцахе, продолжала переживать определенное возрождение, что тесно было связано с другими отраслями культуры.

Одной из задач является—на основании фактических материалов показать, что вышеуказанные культурные ценные экземпляры были созданы в Арцахе, и несомненно, армянские. Речь идет об архитектурных монументах северной части Арцаха, которые в настоящее время находятся на территориях, оккупированных Азербайджаном, и которые квалифицируются ими.

SUMMARY
The Sculpture in Artsakh in XVII - XVIII centuries
Marine Harutyunyan

Keywords: *Gulistan, divine, crucifix, gravestone, khachkar, St. Grigor Narekatsi Church, St. Minas Church, Gatcha monastery, Gishi village.*

The article gives a clear idea about the progress of sculpture in Artsakh in the XVII - XVIII centuries. The aim of the article is to emphasize the historical truth that despite the difficult historical period, sculpture continued to develop in Artsakh alongside with other cultural branches. This is being proved through manuscripts of the Matenadaran, materials of periodical press and literature.

On the basis of factual material it becomes possible to show that these valuable cultural samples were created in Artsakh and are certainly considered to be Armenian. This refers to the architectural monuments of the northern part of Artsakh, which are currently on the territories occupied by Azerbaijan and qualified as theirs.